

DÚNYANIŇ FRAZEOLÓGIYALIQ KARTINASI

Atabaeva Gózzal Bazarbaevna

*Berdaq atındağı Qaraqalpaq
mámleketlik universiteti, Ameliy
filologiya kafedrası stajyor-oqıtıwshısı*

DOI:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14238857>

Аnotaciya: *Maqalada til bilimindegi jańa tarawlardıń biri lingvokulturalogiya hám frazeologizmlerdiń lingvomádeniy ózgeshelikleri haqqında sóz etiledi. Ilimpazlardıń dúnyanıń lingvistikalıq súwreti boyınsha izertlewleri hám dúnyanıń lingvistikalıq súwretinde frazeologik birliklerdiń bólek orn tutıwı haqqında pikirleri berilgen. Dúnyanıń lingvistikalıq kartinasında frazeologiyalıq birliklerdiń milliy-mádeniy ózgeshelikleri qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler misalında talqılandı.*

Gilt sózler: *Lingvokulturologiya, dúnyaǵa kózqaras, konnotaciya, frazeologiyalıq birlikler, milliy-mádeniy ózgeshelikler, sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler.*

Tildi mádeniyat arqalı, mádeniyattı til arqalı úyreniw ushın izertlewler bul eki tarawdıń óz ara baylanıslı qatnaslarınan derek beredi: til mádeniyatsız, mádeniyat tilsiz ómir súre almaydı. Til mádeniyatqa aylanadı, rawajlanadı hám ózinde xalıqtıń ózligin, milliy mádeniyatın, dúnyaǵa bolǵan milliy qarastarın ózinde sáwlelendiredi. Tildiń ayrıqshalıǵın mádeniyat, mentalitet jaratadı. Til mádeniyattıń tasıwshısı. Lingvokulturologiya zamanagóy mádeniy-milliy ayrıqshalıq sheńberinde til hám mádeniyattıń óz ara tásin úyreniwshi til ilimindegi tarawlardıń biri. Lingvokulturologiyalıq izertlewlerdiń tiykarı tildi mádeniyat menen tıǵız baylanısta úyreniw bolıp tabıladı.

Til iliminde tilge milliy kózqaras penen qaraw nátiyjesinde «dúnyanıń kartinası» ataması hám túsiniǵi payda boldı. Dúnyanıń kartinası tilde óz sáwleleniwiniń tabadı. Dúnyanıń lingvistikalıq kartinası túsiniǵi V.fon Gumboldt hám neogumboldtshılardıń tildiń ishki forması haqqındaǵı ideyalarına hám Amerika etnolingvistikasınıń ideyalarına barıp taqaladı.

Til kartinasın úyreniw, dúnyanıń lingvistikalıq kartinası F.de Sossyurdıń koncepciyasında keń mánide úyrenildi. Dúnyanıń tillik kartinası túsiniǵi V. F. Gumboldt, E. Sepir, B. Li Uorf, D. Yu. Apresyan, A. Ya. Gurevich, O. A. Kornilov, N. D. Arutyunova, G. V. Kolshanskiy, A. Vejnickaya hám basqalar tárepinen úyrenilgen hám bul ilimpazlar hár bir tábiyiy til dúnyanıń lingvistikalıq kartinasına sáykes keledi dep esaplaydı.

Dúnyanıń tillik kartinası tariyxtan belgili bir jámiyettiń kúndelik sanasında qáliplese di hám tilde sáwlelenedi. Dúnyanıń tillik kartinasın úyreniwde leksikologiya tarawınıń, sonday-aq frazeologiya júdá áhmiyetli. Sebebi, frazeologiyalıq birlikler “... mádeniy hám milliy normalar, stereotipler, mifologemalar hám basqalar menen baylanıslı bolǵan hám sóylewde qollanılganda belgili bir til hám mádeniyatqa tán ózgesheliklerdi ózinde jámleydi.” [1, 9].

Frazeologizmler óz semantikasında uzaq dawam etken procesti sáwlelendirip jazadı hám onı áwladtan-áwladqa jetkeredi. Usı tiykarda dúnyanıń tillik kartinasınıń milliy-mádeniy ózgesheliklerin ashıp beredi. Frazeologizmler belgili bir tilde sóylesiwshilerdiń dúnyaqarasın, olardıń mádeniyatın anıq sáwlelendiredi. Frazeologiyalıq dizbeklerde insannıń dúnya haqqında bilimlari, ideyalari bar. Bunday bilimlerdiń ózgesheligi sonda búgingi kúnde til biliminde frazeologizmlerdiń milliy-mádeniy komponentin anıqlawdıń hártúrli metodlıq tiykarlarǵa iye bolǵan bir qansha pikirler hám izertlewler bar. Frazeologiyalıq birliklerdiń milliy hám mádeniy ózine tánligin anıqlawǵa qarama-qarsı jantasıwdıń tiykarı túrli tillerdiń frazeologizmlerin salıstırıw ulıwma kognitiv jantasıw millet mentalitetin úyreniwdiń bir usılı. Bul jantasıw sheńberinde frazeologizmlerdiń milliy mádeniy ayırıqshalıǵı, lingvistikalıq oylaw iskerliginiń ayırıqshalıǵı, dúnyanıń obrazlı súwretiniń ayırıqsha ózgesheliklerinen ibarat.

Dúnyanıń frazeologiyalıq лфкештфыэ zamanagóy til biliminde mádeniyat hám til bilimin tutastırǵan halda aktiv úyrenilmekte. Milliy-mádeniy ayırıqshalıqlardı anıqlawda frazeologizmler zárúrli orın tutadı. Frazeologiyalıq birlikler xalıq mádeniyatınıń uzaq dawam etken rawajlanıw procesin óz semantikasında sáwlelendirip, bunda mádeniy qatnas áwladtan áwladqa miyras bolıp turadı. Frazeologizmler kóplegen mádeniy maǵlıwmatlardı ańlatadı, sebebi olar jámiyetlik rawajlanıwdıń málim bir basqıshında jámiyetlik áhmiyetke iye bolǵan waqıyalardı, úrp-ádet dástúrlerdi, kúndelikli turmıstı ózinde sáwlelendirip baradı. Belgili bir jámiyetlik hádiyse yaki waqıya tiykarında frazeologizmler dóreydi. Sol tiykarda túrli tillerdiń milliy hám mádeniy qásiyetlerin anıq ashıp beredi. Solay eken, dúnyanıń frazeologiyalıq kartinası dúnyanıń pútin lingvistikalıq kartinasınıń bir bólegi retinde qaraladı.

Frazeologizmler til shaxsı hám til jámiyetshiligi retinde dúnyaǵa kózqarastı qáliplestiriwde qatnasadı. V.N.Teliyanıń pikirinshe tipik ideyalardı sáwlelendiriwshi frazeologiyalıq birlikler mádeniy-milliy dúnyaǵa kózqaras stereotipleri normaları bolıp xızmet etiwı yamasa olardıń simvollıq ózgesheligin kórsetiwı múmkin hám nátiyjede mádeniy belgilerdiń lingvistikalıq kórsetkishi retinde isleydi [3,250-251].

Frazeologiyalıq birliklerdiń milliy-mádeniy ayrıqshalıǵın anıqlawdıń kognitiv jantasıwı bólek frazeologiyalıq semantikalıq tarawlardı analiz etiwden ibarat bolıp, olardıń ulıwmalıǵı dúnyanıń til bóliniwiniń milliy qásiyetlerin de, sóz dizbegin dúziwshi modellerdi de xarakteristikalaw ushın arnalǵan. Qazaq tili frazeologiyasında milliy mádeniy ózgeshelik olardıń dástúrleri menen tıǵız baylanısta ekenligin ilimpaz G.Rısbáeva «qazaq xalqında hár bir shańaraqta ottı húrmet qılıw ádeti bar. Sonıń ushın «Oshaqtıń úsh butınan suraymın» frazeologizmi shańaraǵına, ot basına jaqsılıq tilew mánisinde ayılǵan hám bunday frazeologizmler xalıq mádeniyatın túsindiredi dep usı sıyaqlı bir qatar frazeologizmlerdi keltirip ótedi [4, 79].

Ózbek tili frazeologiyasında ilimpaz N.Uluxujáev sózlik hám lakunalar, mifologiyalıq til birlikleri, tilde bekkemlengen mádeniyat dástúr hám dástúr formaları, ańızlar, úrp-ádetler, isenimler, standartlar, stereotipler, simvollar, dástúrler, súwretler, tildiń stilistikalıq dúzilisi, sóylew minez-qulqı, dinge sıyınıw hám tildiń óz ara táhiri, sóylew ádebi tarawı sıyaqlı obyektlerdi kórsetip ótedi. Ózbek tiliniń qatar frazeologiyalıq birlikleri, basqa tiller sıyaqlı, olardıń semantikasında milliy-mádeniy komponent bar ekenligin aytıw kerekligin atap ótedi [5].

Qaraqalpaq tilin izertlewshi ilimpazlar Sh.Abdinazimov hám X.Tolıbaevlardıń «Lingvokulturalogiya» miynetinde «tildiń frazeologiyalıq baylıǵın da xalıq mentaliteti, mádeniyatı jóninde bay maǵlıwmatlardı usınadı.Olarda xalıqtıń tariyxı, mif, úrp-ádetler, máresim hám ruwxıylıǵı tuwralı kózqarasları ózgermey saqlanǵan boladı»-degen pikirlerin atap ótedi [6, 71].

Frazeologizmler xalıqtıń mádeniy turmısınan dárek beredi. Qaraqalpaq tilinde de xalıqtıń milliylik ashıp beriwshi frazeologizmler, olardıń dúnyanıń tillik súwretin kórsetiwshi til birligi ekenligi ilimpazlar tárepinen misallar menen kórsetilgen. Qaraqalpaq tilin izertlewshi ilimpaz Á.Pirniyazova ...«frazeologizmler eń mádeniyat tasıwshı» birlik, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler ıqsham qurılǵan, az sóz benen kóp nárseni túsindiretuǵın, tereń mánige iye, ekspressivligi, obrazlılıǵı kúshli bolǵan kórkem sóz úlgileri ekenligin atap ótedi. Qaraqalpaqlar Ámiwdáryanıń Aral teńizine quyay ayaǵında jasaǵanlıqtan balıqshılıq kásibine baylanıslı «Jılımiń maylansın» degen etiket sózdi balıqshıǵa tilek mánisinde aytqan. Bul frazaniń mánisi jılımǵa balıq kóp túsiwi mánisin ańlatqan dep kórsetedi [7.57]. Demek qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerde xalıqtıń kásibi, kún-kórisi, turmısı, tariyxı haqqında derek beredi, sol tiykarda onıń milliy-mádeniy ózgeshelikleri ajralıp turadı. Frazeologizmler quramında sanlıqlar da tirek sóz xızmetinde kelip, san mánisinde emes belgili bir muǵdarda eski mádeniy úrp-ádet dástúrlerdıń, tariyxıy, kúndelik turmıstıń waqıya hám elementlerin ańlatıp keledi. Mısalı: Qaraqalpaq xalqınıń kelin

bosanıw aldında turǵanda *eki janı bir qalsın* frazeologizmi qollanıladı. Bul frazeologizmde *eki hám bir* sanlıǵı qatnasqan, bunda sanlar san mánisinde emes al frazeologizmdegi uyıtqı sóz bolıp hayal adamnıń dúnyaǵa perzent ákeliwindegi adamlardıń oǵan aytqan tilek mánisin ańlatadı. Bunda dúnyanıń frazeologiyalıq súwreti adamnıń dúnya tanıwında, qarım-qatnasta, til mádeniyatında ayqın sáwlelengenligin kóremiz. Sanlıqlardıń frazeologizm quramında qollanılıp, dúnyanıń tillik súwretin jaratıwdaǵı xızmetin anıqlaw qaraqalpaq til biliminde izertlewdi talap etetuǵın áhmiyetli máselelerdiń biri.

Dúnyanıń tillik kartinası hár bir til wákilleriniń ómirge kózqarası hám turmıslıq tájiriybelerinen ibarat boladı. Sonlıqtan dúnyanıń tillik kartinası frazeologizmlerden, naqıl-maqallarda anıq kórinedi. Solay eken, dúnyanıń frazeologiyalıq súwreti lingvomádeniy hám kognitiv jantasıwlardan paydalanǵan halda úyreniliwi zárúr. Bul izertlewler dúnyanıń frazeologiyalıq súwretlerinde qalıplesken súwretler hám stereotipler dizimin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Búgingi kúnde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń dúnyanıń tillik kartinasındaǵı analizi haqqında aytatuǵın bolsaq, frazeologizmler quramında tirek sóz xızmetin atqarıwshı komponentlerdiń (somatizmler, sanlıqlar, reń bildiriwshı sózler h.b) mádeniy ózgesheliklerin, sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdiń milliy máni ashıp beriwdegi xızmetin anıqlaw zárúr.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
2. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
3. Рысбаева Г.К, Исаева Ж.Т. Фразеологизмы связанные с концепцией культа в тюркских языках. ADVANCES IN CURRENT NATURAL SCIENCES №10, 2014
4. Улухужаев.Н. Лингвокультурологический аспект фразеологических единиц узбекского языка. Молодой учёный журнал.
5. SH.Abdinazimov, X.Tolibayev. Lingvokulturalogiya.(oqıw qollanba). Nókis. «QARAQALPAQSTAN» 2020.
6. А.Пирниязова. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. Нөкис, «QARAQALPAQSTAN» 2020.